

УМАР БОҚИЙНИНГ “ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН” ДОСТОНИДА ВОҚЕАЛАР ТАСВИРИ

Мақсуда Жамматова

Урганч давлат университети академик литцейи ўқитувчиси (PhD)

Аннотация. Мақолада “Лайли ва Мажнун” достонининг Умар Боқий варианты ҳақида сўз юритилади. Шоир вариантнинг тили ва бадиий хусусиятлари оригинал мисоллар воситасида таҳлил этилади. Асарнинг ёзма адабиётга хос томонларига эътибор қаратилади.

Калит сўзлар: Умар Боқий, “Лайли ва Мажнун”, достон, бадиий тил.

Аннотации. В статье рассматривается письменный вариант достана «Лейли и Меджнун» Умара Баки. На оригинальных примерах анализируются языковые и художественные особенности варианта поэта. Акцент делается на аспектах работы, характерных для письменной литературы.

Ключевые слова: Умар Баки, «Лейли и Меджнун», эпос, литературный язык.

Annotations. The article discusses the written version obtained by «Layli and Majnun» by Umar Baki. Linguistic and artistic features of the poet's version are analyzed using original examples. The emphasis is on aspects of work specific to written literature.

Key words: Umar Baki, Leyli and Majnun, epos, literary language.

Умар Боқий XVIII асрнинг II ярми ва XIX асрнинг бошларида Киromий, Роқим, Нишотий, Андалиб, Мунис каби шоирларга замондош сифатида Хоразмда яшаб ижод этган адиблардан биридир. (1)

Умар Боқийни ҳам шоир, ҳам ёзувчи сифатида баҳолашга ҳамма асослар бор. (2) “Лайли ва Мажнун” даги келтирилган шеърый парчалар Умар Боқийнинг оригинал, соҳиб қалам шоирлигидан дарак беради. (3)

“Лайли ва Мажнун”нинг Умар Боқий варианты ўзининг муаллифига эга бўлишидан қатъий назар моҳияти жиҳатидан халқ вариантига анча яқин келади. Чунки асарнинг тил хусусиятлари ва баён қилиш услуби кўл ёзма нусхаларда тарқалган халқ достонлариникидан деярлик фарқланмайди. “Лайли ва Мажнун”нинг Умар Боқий варианты “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида берилган бўлиб, аохида нашр қилинмаган. (4) Бироқ бу вариантда қуръон оятларидан танлаб воқеаларга мос жойларда матнга киритиб юборилган. Шунингдек, анчагина арабий, форсий ўзлашмаларга оид мураккаб сўзлар учрайди. Бир сўз билан айтганда матнда Умар Боқийнинг тил билиш салоҳияти ўзини намойиш қилиб туради. Жумладан, асар матнида мутаважжих, афъол, мунқатаъ, тараххум, муқотала, пайғом, муаззам, муқаррам каби арабча, оташ, гўша, сипориш, тирборон, обдор, кўх, бисёр, сад чандон каби форсча сўзлар ханжари обдор, оташи ишқ сингари изофалар кўплаб учрайди.

Умар Боқий достон сюжетини насрий баён қилиш жараёнида халқ ижодиётига хос кўплаб усуллардан унумли фойдалана олган. Асарнинг таркибида сажъ усулига тез-тез мурожаат қилади: “Ул назокат бўстонининг навни ҳоли ва Эрам боғининг соҳиб жамоли, хусн иқлимининг Шаҳсувори, латофат халқининг тождори паривашга... басад салом”

“Эй ишқ даштида ягонаи замон ва муҳаббат водийсида нодираи даврон...”

Адиб воқеалар тасвири жараёнида образлар руҳияти ва кечинмаларини таъсирчан ифодалаш учун муболағавий ифодаларни қўллайди:

“Юз минг нола ва тазарру бирла бу кечани ёритди”. “Булар кўрдилар, бисёр паришон бўлиб нола ва афғон кўпордилар”. “Бу аснода Мажнун уида танҳо

колиб эрди ва яна Лайлини фироқида беором ва бетоқат бўлиб, кўзларидан дарёлар равон бўлди. Охи тортди, беҳудона бошини уриб, биёбон тарафиға равон бўлди”.

Умар Боқийнинг баёнида ўзига хос тасвирлар учраб туради. Масалан, юқоридаги мисолда “кечани ёритди” бирикмасини “тонгни отқизди” маъносида қўллайди.

Худди шундай тасвирни куйидаги жумлада ҳам кўриш мумкин:

“Аммо Қайсни оташи ишқ бисёр бечора қилди. Беқарор ва беором бўлиб, Лайлини ёдида кундузни кечага еткурди”.

Бу мисолда ҳам адиб “Кун бўйи”, “эртадан кечгача” тушунчаларини ўзига хос тарзда баён қилган. Ижодкор насрий баёни бўёқдор нутқ воситасида амалга ошириш учун ташбеҳлардан фаол фойдаланган. Достонда Ибн Салом воқеаси айтилар экан, унга унашилганлиги ҳақидаги хабар Лайлига бориб етгач, унинг руҳий аҳволи оригинал ўхшатишлар орқали берилган: “Лайли бу сўзни эшитиб, хайрон бўлиб, паришон бўлди. Гўё юрагиға ханжар теккандек пора-пора бўлди.

Мажнун Навпалга ўз дардини баён қилгандан кейин Навпалнинг қалбида унга нисбатан меҳр-муҳаббат уйғонганлиги лавҳасида ҳам таъсирчан ўхшатиш қўлланилган: “Мажнунни дарду сўзи Навфалга таъсир қилиб, кўнгли мумдек бўлди”. Лайли ўз ўлими олдидан онасига васият қилар экан, ўз севгилисидан жудо бўлишнинг Мажнунга қандай зарба бўлиб тегишини шундай тасаввур қилади: “Маст тевадек мени мазоримға келур, албатта ул ерда жон фидо қилур”. Ижодкор бу ерда жуда таъсирчан ўхшатишни ишлатиб, баёндаги бўёқдорликни юксак даражага кўтарган.

Адиб тасвир жараёнида эпитет танлаганда кўпроқ ўзлашма сўзларга мурожаат қилади ва оригинал ташбеҳлар яратади. У совчи танлаш одатини баён қилар экан бу вазифани бажарувчи шахсга хос эпитетлардан танлашга ҳаракат қилади: “Мажнунга ул қиз маслаҳат қилдилар. Иттифоқ бирла хушфаҳм, пурсухан киши юбардилар”.

Навфал ҳақида гап кетар экан адиб бу шахсга нисбатан мувофиқ келадиган, унинг қиёфасини гавдалантирадиган сифатларни ифода этувчи сўзларни эпитет қилиб келтиради: “Навфал араб ичида бисёр қобилу мукаррам ва муаззам кишидур”. Умар Боқий достоннинг насрий баёнида халқ китобларига хос кўплаб ибораларни қўллайди. У ҳар бир воқеани бошлашдан олдин “Аммо аҳли таҳқиқлар андоғ деб дурларким”, “Алқисса, ривоятларда андоғ баён қилибдурларким” каби анъанавий жумлалардан фойдаланади. Воқеалар баёни давомида “Ҳоло”, “аммо” “ва лекин” “алқисса”, “охирул амир” каби ёрдамчи сўзларни фаол ишлатади. Шунингдек, асарда “ бир охи сард аз дили пурдурд” каби форсий ибораларни қўллайди.

Адибнинг бу асари ўзи таъкидлаганидек насрий баён мақсадида амалга оширилган бўлишига қарамай ундан шеърий парчалар ҳам ўрин олган. Ижодкор асарнинг илк саҳифалариданок байтларга таянган ҳолда иш кўриб бошлайди.

Достонда Қайс билан Лайлининг илк учрашувидаги ўзаро ошуфтаҳол бўлишлари тасвирланар экан, адиб ўша лавҳага монанд ҳолда икки ёш руҳиятини очиб бериш учун шеърий мисраларни келтириб, ўша жойдаги бадиий тасвирнинг таъсирчанлигини кучайтиришга муваффақ бўлади:

Кўзум жамолиға тушгач, қарорсиз бўлдум,

Кўнгулни олдурибон ихтиёрсиз бўлдум.

Достоннинг таркибида берилган шеърлар бадиий жиҳатдан анча пишиқ-пухта ишланган. Адиб шеърий парчаларни достон ниҳоялаётган ўринда келтиради. Бу ўринда у иккита фожеавий лавҳани баён қилишда лирикага эҳтиёж сезади.

Мажнуннинг отаси ва онаси вафот қилганида уларнинг қабрлари бошига келиб изтироб чекиши, армон билан йиғлаши воқеасини ижодкор насрий баёнда

таъсирчан бериш қийинлиги сабабли поэзияга мурожаат қилган бўлса керак. Негаки, бу шеъринг тасвирда Мажнуннинг бутун орзу армонлари, ота-онасидан узр сўрашлари, уларни азоб-укубатга қўйишидан афсус чекаётганлиги тўлалигича ўзининг таъсирчан ифодасига эга бўлган.

Ки эй боний бинағ вужудум,
Исёне забон ризоси судум.
Иршодингни билмадим ғанимат,
Юз войки, фавд ўлунди фурсат,
Юз ҳайфки тутмадим тариқинг,
Бир неча кун ўлмадим рафиқинг.
Файзинг манга ўлмади муяссар,
Сен хайр дединг мен айладим шар.

Мажнуннинг дил изтироблари шеъринг сатрларда мунгли фарёд сифатида намён бўлади. Мисралар қатидаги “Юз войки”, “Юз ҳайфки” бирикмалари Мажнун қалбининг акс садоси бўлиб отилиб чиқади ва китобхонни ларзага солади. Шоир шеър мисраларида аввало Мажнун монологини ифода этиб, охириги мисраларда лирик қаҳрамоннинг ҳолатини ўзи ҳикоя қила бошлайди:

Чун кўрди отасини мозорин,
Шам айлади анга жисми зорин.
Лавҳайлади кўксини мозора,
Тирноғила қилди пора-пора.
Афғон ила қилди тоза мотам,

Афғон ичида дер эрди ҳар дам, дея шеърни тугатиб, Мажнуннинг монологини насрда давом эттиради. Насрий монологда Мажнун афсус-надоматлар, пушаймонлар билан ўз дардини тўкиб солади.

Умар Боқий Лайли монологини шеъринг баёнда беради ва унинг дард-аламларини ҳам таъсирчан мисраларга сингдиради. Лайли ўлим тўшагида ётар экан, ўзининг ҳолидан кўра Мажнуннинг аҳволига кўпроқ ачинади. Унинг севгисига жавоб бера олмаганига афсус чекади:

Ман ошиқу зору бенавоман,
Бир маҳилиқоға мубталоман.
Мажнун мани зора мубталодур,
Саргаштаю зору бенаводур.
Мандиндур они жунуни афзун,
Қайс эркан ўлубдур оти Мажнун.
Доим кечирур ғамимда айём,
Бир кун онга ҳосил ўлмаюб ком.
Расвойи замона ўлди мандин,
Офоқа афсона ўлди мандин,
Беҳуда эмас фиғону охи,
Ёқмасму мени онинг гуноҳи.

Бу шеърнинг ниҳоясида ҳам адиб Лайлининг сўнги сўзларини насрда давом эттиради. Лайли ўзининг ўлимидан кейин Мажнуннинг ҳам албатта ҳалок бўлишини башорат қилиб жон таслим қилади. Адиб дostonнинг ушбу сахналарини жуда ҳаёжонли қаламга олади. Шу нарса характерлики, дoston фожеа билан якун топади. Бироқ ижодкор асарни халқона анъанага эргашиб оптимистик тарзда тугалладиган жумлани қўллайди: “Иккаласини намозини ўтаб бир марқадда қўйдилар. Ишқи мажозийда онча жавру жафо тортдилар. Худойи таоло муҳаббатларин ҳақиқитга мубаддил қилиб, муроду мақсадларига етдилар”. Адиб Лайли ва Мажнунларнинг ишқини ишқи мажозий ва ишқи ҳақиқийга ажратади ва ҳақиқий ишқнинг боқий дунёда амалга ошишини таъкидлайди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек адабиёти тарихи, III том. – Т. “Фан”, 1978. – Б.161.
2. Ўзбек насри тарихидан. – Т. “Фан”, 1982. – Б. 90.
3. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Б. 256.
4. Ўзбек адабиёти тарихи, III том. – Т. “Фан”, 1978. – Б.161.